

مسئولیت‌های حقوقی در جرم‌زایی جرایم جنسی کودکان در فضای مجازی در نظام حقوقی ایران

محمدهادی رحیمی^۱

چکیده

هدف این تحقیق، بررسی مسئولیت‌های حقوقی در جرم‌زایی جرایم جنسی کودکان در فضای مجازی در نظام حقوقی ایران می‌باشد که به روش توصیفی - تحلیلی تلاش کرده است تا توصیف وضعیت فعلی قوانین و مقررات موجود بر علیه جرایم جنسی کودکان، با بررسی جرم‌انگاری‌های همه‌جانبه و توجه به لایه‌های جدید و نیز آسیب‌های مختلفی که از این زوایا متوجه کودکان می‌شود، به قوانینی جامع و پیشگیرانه در این زمینه دست یابد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که دولت‌ها باید پورنوگرافی کودک را چه به صورت تصویری و چه غیرتصویری و چه از طرق پیشنهاد، تسهیل و تمهید و ترغیب جرم‌انگاری نمایند. با وجود این، متأسفانه همچنان شکاف قابل تأملی در قوانین داخلی کشورها با اشکال جدید اذیت و آزار و استعمار جنسی برخط کودکان وجود دارد و باید دولت‌ها اهتمام جدی داشته باشند تا جایی که اقدام افراد در بارگیری یا بارگذاری موارد اذیت و آزار یا در دسترس قرار دادن موارد مذکور نیز جرم‌انگاری و قابلیت تعقیب و پیگرد قانونی باشد. باتوجه به این پژوهش، در قوانین جمهوری اسلامی ایران، نکته قابل تأمل آن است که در نظام حقوقی ما قوانین جزایی متناسب برای پیشگیری از تمام مصادیق سوءاستفاده از کودکان در فضای مجازی وجود ندارد، هرچند که در لایحه حمایت از کودک و نوجوان تا حدودی به آن پرداخته شده است و درخصوص تفکیک دقیق موضوعات و مشخص کردن مجازات نسبت به هر عمل بر مبنای اهمیت جرم، ضعف قانونی در حمایت از بزهدیدگی کودک در فضای مجازی تا حدود زیادی مشهود است. لذا وظیفه نهادهای قانونی و نظارتی است تا با شناخت ابعاد و لایه‌های مختلف آسیب‌دیدگی و نیز تعاریف بین‌المللی و تجارب دیگر نظام‌های حقوقی، به جرایم جنسی علیه کودکان ورود کنند و با جرم‌انگاری ابعاد مختلف این پدیده، مشروعیت و ضرورت هزینه‌های اقدام علیه کودکان و حفاظت از آنها را در قوانین تبیین کنند و با روشنگری برای خانواده‌ها و نیز گروه‌های حمایتی از کودکان، زمینه پیشگیری از این جرایم را فراهم کنند.

کلمات کلیدی

مسئولیت حقوقی، جرم‌زایی، جرایم جنسی، فضای مجازی، پیشگیری.

en.rahimi1990@gmail.com

۱- کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه مفید قم، قم، ایران

مقدمه

پیشرفت فناوری در فضای مجازی، از جهات مختلف موجبات تسهیل تبادل اطلاعات و ارتباطات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی خصوصاً در عرصه بین‌المللی شده است. با وجود این، بهره‌برداری سوء از این فناوری‌های جدید، زمینه‌ساز نقض کرامت و حقوق انسانی، هنجارهای اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی می‌باشد؛ در این میان برخی گروه‌ها از جمله کودکان و نوجوانان به‌عنوان گروه‌های آسیب‌پذیر، بیش از سایر افراد بشر در معرض نقض حقوق بنیادین و آسیب‌های جسمی و روانی قرار دارند. چنانچه رواج برخی پدیده‌های تأسف‌برانگیز مانند مدلینگ کودکان، پورنوگرافی و توریسم جنسی کودک با کاربرد فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی جدید تسهیل شده است. طی دو دهه اخیر مسئله حمایت از کودکان در فضای مجازی (حمایت برخظ از کودکان) و مقابله و پیشگیری با اقسام استثمار و سوءاستفاده از کودکان و نوجوانان دغدغه بسیاری از دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی قرار گرفته است. به این ترتیب که از یک‌سو، جرم‌انگاری و احصای مسئولیت کیفری و مدنی برای ناقضین حقوق بشر کودکان مانند حق احترام به تمامیت جسمانی و روانی، حق سلامت، حق حریم خصوصی، منع خشونت و استثمار جنسی در فضای مجازی و با استفاده از اینترنت پیش‌بینی شده است و از سوی دیگر ضرورت آموزش و ارتقای سطح آگاهی افراد خصوصاً کودکان و نوجوانان به‌عنوان یک اقدام پیشگیرانه مورد تأکید قرار دارد.

این فضای جدید به‌گونه‌ای حقوق جزای سنتی را دستخوش تحولات بنیادی کرده که تعریف از جرایم در محیط‌های مجازی انطباق چندانی با تعاریف کلاسیک نداشته و در بسیاری موارد متفاوت است (حسن‌بیگی، ۱۳۸۴، ص. ۳۵). همچنین جرایم سایبری به‌اقتضای ویژگی‌های منحصر به فرد خود همچون سهولت ارتکاب جرم، فرامرزی بودن جرم، کم‌سن بودن مجرمان، گسترده‌گی خسارت و کثرت بزه‌دیدگان، ضرورت دقت در فرایند جرم‌انگاری را افزایش داده‌اند. به‌بیانی دیگر می‌توان ادعا کرد جرم‌انگاری از یک فعل یا ترک فعل در فضای سایبر، اقدامی خطیر است که توجه به ویژگی‌ها و عوامل مختلفی را

می‌طلبد، در غیراین صورت نه تنها اهداف جرم‌انگاری محقق نمی‌شود، بلکه اقتدار حقوق کیفری نیز دچار صدمات جبران‌ناپذیر خواهد شد.

جرم‌انگاری کارآمد و مؤثر یکی از دغدغه‌های جدی نظام قانون‌گذاری در هر کشوری است. در صورتی که جرم‌انگاری به صورت غیرکارشناسی و بدون رعایت اصول و قواعد صورت بگیرد، در عمل شاهد خواهیم بود که یا قوانین ناعادلانه فرصت‌ها را برای افراد جامعه محدود می‌کنند و یا قوانین باوجود آنکه پشتوانه کیفری دارند، اعتباری نزد افراد ملت ندارند و توسط افراد آنها اجرا نمی‌شوند و بدین ترتیب علاوه بر اینکه بر شمار قوانین متروک افزوده می‌شود، اقتدار و صلاحیت حقوق کیفری نیز در هم می‌شکند. اصول جرم‌انگاری برای جرایم سایبری را می‌توان به دو دسته عام و خاص تقسیم کرد.

سؤال اصلی این پژوهش این است که جرم‌انگاری در حوزه جرایم کودکان چه مسئولیت‌های حقوقی را برای خانواده‌ها در فضای مجازی تعریف می‌کند و چه راهکارهای حمایتی - پیشگیرانه‌ای می‌توان برای جلوگیری از آسیب دیدن کودکان و خانواده‌ها در این حوزه ارائه داد؟

۱- جرم‌انگاری در قانون ایران

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در فصل سوم، به تفصیل حقوق و آزادی‌های ملت را برشمرده است که به خوبی نشانگر موضع‌گیری قاطع نظام جمهوری اسلامی در برابر هرگونه خودکامگی قانون‌گذار در امر جرم‌انگاری است. جرم‌انگاری نیز به حکم بداهت و تعیین مجازات، تنها از طریق قانون موضوعه امکان‌پذیر می‌باشد. اصل ۳۶ قانون اساسی بر این مهم تأکید ورزیده است. مطابق این اصل، حکم به مجازات و اجرای آن باید تنها از طریق دادگاه صالحه و به موجب قانون می‌باشد. سؤال بنیادی در مورد فرایند جرم‌انگاری این است که آیا قانون‌گذاران مجازند با اتکا به قدرت و سلطه رسمی بر افراد جامعه به طور مطلق یک رفتار را جرم محسوب کنند و برای مرتکب رفتار، مجازات در نظر گیرند؟ بی‌شک اگر این فرض پذیرفته شود نفس موقعیت و مقام قانون‌گذار به‌عنوان عامل مشروعیت‌بخش در امر جرم‌انگاری کفایت خواهد کرد. برخی دیدگاه‌های

پوزیتیویستی چنین شائبه‌ای را ایجاد می‌کنند، اما مشروعیت قانون‌گذار با مشروعیت جرم‌انگاری توسط قانون‌گذار دو مقوله مستقل است. شکی نیست که قانون‌گذار باید از طریق قانونی به قدرت رسیده باشد، با این حال رسمیت قانون‌گذار برای مشروعیت‌بخشی به جرم‌انگاری تنها شرطی لازم است ولی شرطی کافی نیست. اصل ۳۷ قانون اساسی مقرر می‌دارد: «اصل برائت است و هیچ‌کس از نظر قانون مجرم شناخته نمی‌شود مگر اینکه جرم او در دادگاه صالحه ثابت گردد؛ بنابراین در مقام جمع بین حقوق افراد و جامعه ابتدا باید در راستای اصول آزادی اباحه و برائت از جرم‌انگاری خودسرانه امتناع ورزید و در آخرین مرحله و در راستای صیانت از نظم و هنجارهای جامعه در برابر صدمه‌زندگان قابل سرزنش از شیوه قهرآمیز جرم‌انگاری و مجازات سود جست».

درواقع جرم‌انگاری اساساً امری خلاف اصل خلاف اصول اباحه و برائت بوده و تنها در موارد خاص یعنی در مواردی که یک رفتار به قدر کافی زیان‌بار و سرزنش‌آمیز باشد مشروعیت خواهد داشت. این امر قانون‌گذاران را از جرم‌انگاری گسترده رفتارها منع می‌کند و آنها را ملزم می‌سازد تا جرم‌انگاری را به مواردی که یک رفتار صدمه و سرزنشی شدید در پی دارد محدود سازند؛ بنابراین پیش‌شرط جرم‌انگاری رعایت اصل صدمه و سرزنش است. اگر رفتاری که قانون‌گذار آن را جرم شناخته است به قدر کافی صدمه و سرزنش در پی نداشته باشد حقوق و آزادی‌های افراد جامعه مخدوش خواهد شد و مردم عملاً از دستور قانون‌گذار مبنی بر عدم ارتکاب چنین رفتاری سرپیچی خواهند کرد؛ برای مثال جرم‌انگاری قتل عمدی، کلاهبرداری، سرقت و خیانت در امانت قابل توجیه‌اند و از مبنایی مشروعیت‌بخش بهره می‌برند. جرایم مذکور با هر دو اصل صدمه و سرزنش مطابقت دارند، زیرا از یک‌سو؛ به امنیت، جان یا مال افراد صدمه وارد می‌سازند و از سوی دیگر تقبیح و سرزنش اخلاقی و اجتماعی را برمی‌انگیزند.

هر چند مشروعیت جرم‌انگاری منوط به سرزنش‌آمیز بودن رفتار و زیان‌بار بودن آن است، اما وزن هر یک از اصول سرزنش و صدمه نزد حقوق‌دانان و مفسران قانون یکسان نیست. قطع‌نظر از ترجیح یکی از این اصول در فرایند جرم‌انگاری باید به این

مطلب یقین داشت که جرم‌انگاری و مجازات همچون هر نهاد دیگری تنها در جای خود می‌تواند رسالت خویش را ایفا کند و گسترده کردن حدود و ثغور آن موجب پیامدهای نامطلوب دیگری می‌شود. استفاده ابزاری از حقوق کیفری برای ارزش‌گذاری یک مهم در جامعه، نه تنها بی‌اثر است، بلکه موجب پایمال شدن ارزش مورد نظر و لوث‌شدن ابزارهای حقوق کیفری و در مجموع نقض غرض قانون‌گذار می‌شود.

۲- اصول عام جرم‌انگاری در فضای سایبر

۲-۱- اصل مشروعیت جرم‌انگاری

مطابق مبانی فقهی چون مجازات نوعی تصرف در مال جان عضو آزادی و حیثیت دیگری می‌باشد پس نوعی ولایت بر دیگری است و اصل اقتضای آن را دارد که کسی بر دیگری ولایت ندارد، مگر اینکه دلیل قطعی بر آن وجود داشته باشد. این امر قانون‌گذاران را از جرم‌انگاری دلبخواه و گسترده رفتارها منع و آنان را ملزم می‌کند تا جرم‌انگاری را به مواردی محدود سازند که یک رفتار، صدمه و سرزنشی شدید در پی دارد. هر جرم‌انگاری نوعی مداخله و ایجاد محدودیت فراروی حقوق و آزادی‌های افراد است، لذا در حقوق کیفری کرامت‌محور که پاسداری از حرمت و کرامت افراد دل‌مشغولی سیاست‌گذاران کیفری است، در هر مورد از جرم‌انگاری باید چنان مصلحتی در حمایت از حقوق و آزادی‌های افراد وجود داشته باشد که بر مفسده ناشی از محدود کردن این حقوق و آزادی‌ها چیرگی داشته باشد (شمس‌ناتری، ابوالمعالی و علیزاده، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۲). به عبارت دیگر جرم‌انگاری در مجموع باید مانع افزایش خودمختاری و باعث افزایش حرمت و حیثیت شهروندان گردد (نوبهار، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۳).

در محیط سایبر به اقتضای ویژگی‌های خاص و از جمله سهولت ارتکاب جرم و فرمانرانی آزادی در این فضا، امکان رخ دادن پدیده نامطلوب مجرمانه بیشتر می‌شود، چراکه یکی از ویژگی‌های به‌واقع متمایز و درعین‌حال ارزشمند فناوری اطلاعات و ارتباطات الکترونیکی نسبت به دیگر فناوری‌ها مانند فناوری هسته‌ای زیستی و ریزفناوری، حداقل در برهه کنونی این است که اکثر افراد با حداقل مهارت فنی می‌توانند

از قابلیت‌های متنوع آن استفاده کنند (جلالی فراهانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۵). به تبع این امر ارتکاب جرم در محیط سایبر نیز بسیار راحت است. هرکس با داشتن یک رایانه که امکان اتصال به اینترنت را دارد و با اندک آشنایی به سواد رایانه‌ای می‌تواند مجرمی بالقوه باشد (فضلی، ۱۳۸۹، ص. ۷۲). در واقع امکان ارتکاب جرم برای شهروندان اینترنت (نتیزن) بسیار بیشتر از شهروندان دنیای واقعی است. لکن زمانی باید به جرم‌انگاری از این پدیده نامطلوب پرداخته شود که آن فعل یا ترک فعل صدمه و سرزنش قابل توجهی را در پی داشته باشد. در واقع «شناسایی جامع مخاطرات محتمل از ناحیه جرایم سایبری در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی پیش‌شرط قانون‌گذاری خوب و اجرای موفق قانون در این زمینه است. برخی جرایم موجود در قانون جرایم رایانه‌ای فاقد قباحت ذاتی هستند و به این جهت وقوع آنها سرزنشی را در پی نخواهد داشت؛ برای مثال ماده ۲۴ قانون جرایم رایانه‌ای در خصوص استفاده بدون مجوز از پهنای باند بین‌المللی، بدین صورت اقدام به جرم‌انگاری نموده است: «هرکس بدون مجوز قانونی از پهنای باند بین‌المللی برای برقراری ارتباطات مخابراتی مبتنی بر پروتکل اینترنتی از خارج ایران به داخل یا برعکس استفاده کند، به حبس از یک تا سه سال یا جزای نقدی از یکصد میلیون تا یک میلیارد ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد». این در حالی است که در اکثر کشورهای پیشرفته در عرصه داده‌پردازی استفاده از فضای سایبر با پهنای باند پرسرعت بین‌المللی و بهره‌گیری از این‌گونه ارتباطات به عنوان یک حق شهروندی پذیرفته شده است (اللهی‌منش و سدره‌نشین، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۹)؛ بنابراین پیش‌شرط جرم‌انگاری، رعایت اصل صدمه و اصل سرزنش است. اگر رفتاری که قانون‌گذار آن را جرم شناخته است به قدر کافی صدمه و سرزنش در پی نداشته باشد، حقوق و آزادی‌های افراد جامعه مخدوش خواهد شد و مردم عملاً از دستور قانون‌گذار مبنی بر عدم ارتکاب چنین رفتاری سرپیچی خواهند کرد؛ کما اینکه در مورد استفاده از فیلترشکن‌ها این سرپیچی نمودار شده است.

۲-۲- اصل ضرورت

مهمترین بایسته در زمینه جرم‌انگاری از یک عمل ضرورت و ناگزیر بودن جرم شمردن آن عمل است، لذا برای جرم‌انگاری از یک عمل پس از آنکه ثابت شد که رفتار براساس

یک سلسله اصول نظری راجع به جرم‌انگاری (مثلاً اصل منع صدمه) در حیطه صلاحیت قضائی جامعه یا اقتدار دولتی قرار دارد؛ به عبارت دیگر باید اثبات شود که دولت به مداخله در حوزه حقوق و آزادی‌های شهروندان از طریق ممنوعیت یا ایجاد محدودیت کیفری مجاز می‌باشد. باید دید که آیا راه‌های موفقیت‌آمیز دیگری وجود دارد که وقوع عمل را بدون به‌کارگیری ماشین نظام عدالت کیفری تقلیل دهد یا نه؟ (زینالی، ۱۳۸۷، ص. ۳۰۶-۳۰۷). به بیانی دیگر جرم شمردن یک فعل یا ترک فعل باید آخرین حربه برای نیل به خواسته مقنن باشد، لذا باید گفت استفاده از ضمانت اجراهای کیفری برای حمایت از ارزش‌ها و ایدئال‌ها آنگاه مجاز است که نتوان از سایر ضمانت اجراها بهره جست. اتکای اصل ضرورت هم بر ادله حقوقی و هم بر مبانی فقهی است تا آنجا که می‌توان ادعا کرد مقررات جزایی اسلام، کیفر را برای نفس مجازات مقرر نداشته بلکه آن را به‌عنوان آخرین اقدام در جهت تأدیب و تربیت افراد، اصلاح جامعه و ازبین‌بردن تباهی‌ها مدنظر قرار داده است (گلدوزیان، ۱۳۸۶، ص. ۲۷). از منظر حقوقی قطع‌نظر از نظریه‌هایی چون «تسامح صفر» و «پدرسالاری قانونی» مطابق با اغلب نظریه‌هایی همچون «پالایش»، «اصل منع صدمه»، «اصل ضرر» و ...، که درخصوص اصول جرم‌انگاری ابراز شده، می‌توان گفت در هر جامعه‌ای که برای آزادی‌اش ارزش قائل است، باید از حقوق جزا تنها به‌عنوان آخرین راه‌حل برای کنترل اجتماعی استمداد شود. استفاده ابزاری از حقوق کیفری و ضمانت اجرای مجازات علاوه بر آنکه اقتدار حقوق کیفری را درهم می‌شکند، تأثیر چندانی هم در القای ارزش‌های مدنظر قانون‌گذار به جامعه ندارد.

احترام به حریم خصوصی و رعایت موازین حقوق بشری جرم‌انگاری و مجازات اگرچه مطلوب یک جامعه نیستند، اما اهدافی آرمانی را دنبال می‌کنند که اصلاح بزهکار، حمایت از جامعه در مقابل بزه و تحقق عدالت بخشی از آنهاست. به‌دلیل والا بودن این اهداف باید جرم‌انگاری، مجازات و برخورد با بزهکار به‌گونه‌ای باشد که موجبات نقض غرض را فراهم نکند. از این حیث رعایت حریم خصوصی، کرامت انسانی و موازین بین‌المللی حقوق بشر حائز اهمیت ویژه‌ای هستند. کنوانسیون جرایم سایبری در ماده ۱۵ خود با عنوان شروط و تضمین‌ها، دولت‌های عضو را موظف کرده به‌هنگام وضع قوانین

و مقررات مطابق این کنوانسیون، حقوق و آزادی‌های فردی از جمله حریم خصوصی افراد را مطابق قوانین و مقررات بین‌المللی دقیقاً رعایت کنند. در بخشی از این ماده آمده است: «اعضا باید اطمینان دهند که حمایت شایسته‌ای از حقوق و آزادی‌های بشری به عمل می‌آورند که شامل حقوق برخاسته از تعهداتی است که آنها در کنوانسیون شورای اروپا راجع به حمایت از حقوق و آزادی‌های اساسی بشر (۱۹۵۰) و سایر اسناد لازم‌الاجرای حقوق بشری پذیرفته‌اند (جلالی‌فرهانی، ۱۳۸۳، ص. ۵۸)؛ همچنین سازمان همکاری و توسعه اقتصادی اروپا در سال ۱۹۸۰ یک رشته راهبردهای حریم خصوصی را به‌کار گرفت و آنها را ارائه کرد. این راهبردها به‌طور خاص طراحی شده بودند تا به مشکلات روزافزون جریان فرامرزی داده‌ها و حرکت اطلاعات شخصی از کشوری که داده‌های شخصی در آن به‌شدت تحت حفاظت قرار دارند به کشوری دیگر که داده‌های شخصی در آن از حفاظت کمتری برخوردارند، بپردازند. راهبردهای این سازمان در مورد حفاظت از حریم خصوصی و جریان فرامرزی داده‌ها از هشت اصل تشکیل شده است. با توجه به آنچه گفته شد ملاحظه می‌شود که چه در کنوانسیون جرایم سایبری و چه در راهبردهای سازمان همکاری و توسعه اقتصادی اروپا، به‌نحو بارزی بر رعایت حریم خصوصی تأکید شده است، لذا با توجه به اینکه علاوه بر بخش اعظم ارتباطات الکترونیکی در فضای سایبر شامل صحبت در محیط‌های گپ و همایش‌های شبکه‌ای و پست‌های الکترونیکی، شکل‌های دیگری از ارتباطات سایبری وجود دارد که می‌توان هر یک از این محیط‌ها را مصداق حریم خصوصی دانست، لازم است از هرگونه تفتیش، شنود و دستیابی غیرمجاز مصون باشند (بیزدانی زنور، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۶).

۳- حمایت کیفری در مقابل سوءاستفاده جنسی مستقیم برخط از کودک

وقتی صحبت از فضای مجازی به‌میان می‌آید با یک موضوع متفاوت مواجه‌ایم، قوانین باید آن‌طوری که موردنیاز است، وضع شوند و بدون تردید، کاملاً متفاوت از دنیای واقعی فناوری‌های ارتباطاتی و اطلاعاتی جدید، از جمله عوامل افزایش ارتکاب برخی خواهند بود. کودکان از جمله افرادی هستند که جرایم از جمله هرزه‌نگاری کودکان عنوان شده

است (کردعلیوند و میرزایی، ۱۳۹۷، ص. ۱۹۵). بیشترین آشنایی را با فناوری‌های جدید دارند و از این ابزار برای تسهیل زندگی اجتماعی، دسترسی به اطلاعات و ابزار هویت خود استفاده می‌کنند (Bird, 2014, p.8). در این رابطه نقش اینترنت در تسریع برقراری ارتباط بسیار قابل تأمل است که خصوصاً از طریق تلفن همراه مورد استفاده قرار می‌گیرد. با رشد فناوری تلفن همراه، بسیاری از کودکان به این ابزار دسترسی دارند و البته از منظر کاربرد فناوری‌های الکترونیک، مانند اینترنت، خطراتی متوجه کودکان خواهد بود که تمامیت جسمی، جنسی و روحی کودکان را تهدید می‌کند. نکته قابل تأمل، فعالیت و مشارکت کودکان در ارتباطات برخط و تبادل اطلاعات متنی و تصویری خصوصاً در مراحل اولیه است که گاهی زمینه‌ساز استثمار جنسی و ارتکاب اذیت و آزار برخط علیه کودکان خواهد شد؛ و البته اولین گام برای مقابله با این پدیده، شناخت اهمیت و کارکرد اینترنت و فناوری‌های ارتباطاتی جدید و نیز مصادیق و انواع اذیت و آزار برخط علیه کودکان است. همچنین نکته‌ای که از سوی محققین مورد تأکید ویژه قرار دارد، امکان اختفای این نوع جرایم است که به دلیل عدم افشاگری کودکان به والدین یا معلمین مورد توجه است و لذا دولت در این رابطه باید پیش‌ازپیش اقدامات مقتضی برای پیشگیری از ارتکاب جرم و نیز در رابطه با تعقیب و مجازات مرتکبین تدبیر نماید (Mishna & et.al., 2009, p.110).

اما برای سوءاستفاده جنسی برخط، کودک و ادار و یا متقاعد می‌شود که اعمالی نظیر، ارسال عکس‌های برهنه یا جنسی از خود، برقراری رابطه شنیداری و دیداری جنسی از طریق وبکم یا گوشی‌های هوشمند، گفتگوی جنسی از طریق ارسال پیام و ... را انجام دهد. قانون‌گذار ایران درخصوص این نوع از سوءاستفاده جنسی تفاوتی بین کودک و بزرگسال قائل نیست و صرفاً با تعریف محتویات و آثار «مستهجن» آن‌هم به‌طور مبهم و ناشفاف، به‌شمردن عناوین و مصادیق مجرمانه که به‌واسطه رایانه و در این حوزه صورت می‌گیرد، بسنده کرده است. طبق تبصره ۱ و ۴ ماده ۱۴ قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸، محتویات و آثار مبتذل به آثاری اطلاق می‌گردد که دارای صحنه و صور قبیحه باشد. محتویات مستهجن به تصویر، صوت یا متن واقعی یا غیرواقعی یا متنی اطلاق می‌شود که بیانگر برهنگی کامل زن یا مرد یا اندام تناسلی یا آمیزش یا عمل

جنسی انسان است.^۱ با این حال به نظر می‌رسد مواردی که مقررات ویژه‌ای برای کودک و نوجوان تمهید نشده باشد، تابع قوانین و مقررات عمومی آن قانون خواهد بود.^۲ البته به عقیده برخی حقوق‌دانان با توجه به معنای عرفی زن و مرد در تعریف مذکور، قدری دشوار است که نمایش برهنگی کودک را نیز به دلیل مغایرت با اصل تفسیر مضیق نصوص کیفری ذیل آن بشماریم و این در حالی است که کودکان به دلیل آسیب‌پذیری بیشتر، نیازمند حمایت بیشتر هستند (حبیب‌زاده و رحمانیان، ۱۳۹۳، ص. ۹).

حمایت قانون‌گذار در قبال سوءاستفاده از کودک به‌طور خاص در قانون حمایت از کودکان و نوجوانان مصوب سال ۱۳۸۱ به چشم می‌خورد که شدیدترین مجازات مربوط به ماده ۳ این قانون می‌باشد که تصریح دارد: «هرگونه خرید، فروش، بهره‌کشی و به‌کارگیری کودکان به‌منظور ارتکاب اعمال خلاف از قبیل قاچاق، ممنوع و مرتکب حسب مورد علاوه بر جبران خسارات وارده به شش ماه تا یک سال زندان و یا به‌جزای نقدی از ده میلیون ریال تا بیست میلیون ریال محکوم خواهد شد»، ولی از طرفی در بند ب ماده ۱۵ قانون جرایم رایانه‌ای مقرر شده است که: «چنانچه افراد را به ارتکاب جرایم منافی عفت یا استعمال مواد مخدر یا روانگردان یا خودکشی یا انحرافات جنسی یا اعمال خشونت‌آمیز تحریک یا ترغیب یا تهدید یا دعوت کرده یا فریب دهد یا شیوه ارتکاب یا استعمال آنها را تسهیل کند یا آموزش دهد، به حبس از نود و یک روز تا یک سال یا جزای نقدی از پنج میلیون ریال تا بیست میلیون ریال یا هر دو مجازات محکوم می‌شود». بنابراین با استناد به ماده ۸ قانون حمایت از کودکان و نوجوانان باید مجازات اخیرالذکر

۱. تبصره ۵ قسمت الف ماده ۳ قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌نمایند نیز چنین آورده است که: آثار سمعی و بصری «مستهجن» به آثاری گفته می‌شود که محتوای آنها نمایش برهنگی زن و مرد و یا اندام تناسلی و یا نمایش آمیزش جنسی باشد. تبصره ۱ قسمت ب همین ماده نیز بیان می‌دارد که: آثار سمعی و بصری «مبتذل» به آثاری اطلاق می‌گردد که دارای صحنه‌ها و صور قبیحه بوده و مضمون مخالف شریعت و اخلاق اسلامی را تبلیغ و نتیجه‌گیری کند.

۲. نمونه چنین پیش‌بینی‌ای را در ماده ۵۶۸ آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ می‌توان یافت که اذعان می‌دارد، مواردی که مقررات ویژه‌ای برای دادرسی جرایم اطفال و نوجوانان و نیروهای مسلح مقرر نگردیده تابع مقررات عمومی آیین دادرسی کیفری است.

اعمال شود.^۱

در خصوص انطباق مفاد این ماده با موضوع مورد بحث به نظر می‌رسد که کلمه «انحراف جنسی» و افعال «تحریک یا ترغیب یا تهدید یا دعوت کرده یا فریب دهد» را بتوان بر مصداق سوءاستفاده مستقیم جنسی برخط تطبیق داد و به نوعی این ماده قانونی را در راستای حمایت کیفری از کودکان نیز دانست چون عموماً این افعال در کودکان بیشتر از افراد بزرگسال، نمود پیدا می‌کند؛ اما باید توجه داشت که بسیاری از کودکان به واسطه عدم رشد کافی متوجه نمی‌شوند که اغفال شده‌اند یا حرکتی که انجام شده سوءاستفاده است؛ بنابراین بازهم به نظر می‌رسد باید قوانین حمایتی شدیدتری برای این گروه در نظر گرفته شود. در بند ۹ ماده ۱۰ لایحه حمایت از کودک و نوجوان این‌گونه پیش‌بینی شده است که فرد ۱۱ با «برقراری ارتباط با طفل و نوجوان در فضای مجازی به منظور هرگونه آزار جنسی یا ارتباط جنسی نامشروع به یکی از مجازات‌های درجه ۶» محکوم می‌شود که این لایحه در صورت تصویب در مجلس و تبدیل به قانون نسبت به ماده فوق شدیدتر و دقیق‌تر خواهد بود.

در سطح اروپا، دو سند منطقه‌ای به تعریف اذیت و آزار و استثمار جنسی کودک پرداخته‌اند. نخست، کنوانسیون جرایم سایبری^۲ است که در سال ۲۰۰۱ به تصویب رسید و در سال ۲۰۰۴ لازم‌الاجرا شد و اولین سند بین‌المللی می‌باشد که معیارهای هماهنگ و یکنواختی برای جنبه‌های متعدد جرایم اینترنتی پیش‌بینی نموده و در ماده ۹ آن به تعریف و موارد متعددی از اذیت و آزار و هرزه‌نگاری کودکان پرداخته است. بنابر تعریف مقرر در این سند، هرزه‌نگاری کودکان شامل مواردی با مضمون انجام عمل جنسی کودک است؛ و همچنین کنوانسیون اروپایی حمایت از کودکان در مقابل سوءاستفاده و بدرفتاری جنسی^۳ مصوب ۲۰۰۷، در ماده ۲۰ هرزه‌نگاری را به معنای نمایش اندام تناسلی کودک و

۱. اگر جرایم موضوع این قانون مشمول عناوین دیگر قانونی شود یا در قوانین دیگر حد یا مجازات سنگین‌تری برای آنها مقرر شده باشد، حسب مورد حد شرعی یا مجازات اشد اعمال خواهد شد.

2. EU Convention on Cybercrime

3. Council of Europe Convention on Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse.

هر نوع محتوایی ناظر بر انجام عمل جنسی توسط کودک تعریف نموده است (تقی‌پور و زریه، ۱۳۸۱، ص. ۶۴).

نکته قابل تأمل آن است که برخی گروه‌های کودکان و نوجوانان به‌عنوان گروه‌های آسیب‌پذیر بیش از سایر کودکان در معرض اذیت و آزار جنسی برخط قرار دارند. برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که کودکان معلول خصوصاً معلول جسمی و دارای اختلالات یادگیری بیش از دیگر کودکان در معرض این نوع اذیت و آزار قرار دارند و باید با مرتکبین این نوع جرایم برخط علیه کودکان معلول با کیفیات مشدده برخورد گردد (Wells & et.al., 2009, p.20).

۴- حمایت کیفری درمقابل سوءاستفاده جنسی غیرمستقیم برخط از کودک

فناوری‌های ارتباطاتی و اطلاعاتی جدید موردتأکید نهادهای بین‌المللی قرار دارند و این امر حتی در کشورهای اروپایی که از جهت اسناد منطقه‌ای از سطح بالاتری از حمایت از کودکان درمقابل اذیت و آزار و استثمار برخط برخوردارند نیز همچنان به‌عنوان دغدغه‌ای جدی مطرح است، مبنی بر اینکه قوانین داخلی متناسب با استانداردهای بین‌المللی متضمن حمایت مقتضی از کودکان در مقابل استثمار برخط نمی‌باشد^۱. بنابراین شواهد و قرائن، کودکان در سنین پایین درحال مشارکت روزافزون در فعالیت‌های برخط هستند. تعداد زیادی از کودکان کودک فاقد تجربه و آگاهی لازم درزمینه مدیریت اطلاعات مرتبط با خود می‌باشند (Jasmontaite and Hert, 2015, p.20).
درموردی به‌صورت غیرمستقیم موردسوءاستفاده قرار می‌گیرد و گاهی فیلم یا تصاویر وی با اهداف جنسی بر روی صفحات اینترنتی در دسترس همگان قرار می‌گیرد و این مسئله امروزه با عنوان هرزه‌نگاری کودکان به‌صورت جدی مطرح است و طریق دیگری از سوءاستفاده و استثمار جنسی از کودک در فضای مجازی می‌باشد که بسیار مهم می‌باشد.

بند ج ماده ۲ پروتکل کنوانسیون حقوق کودک درخصوص فروش، فحشاء و هرزه‌نگاری کودکان، پورنوگرافی یا هرزه‌نگاری را چنین تعریف می‌کند: به‌معنای هر نوع

1. The International Telecommunication Union (ITU)

نمایش با هر ابزاری که در ارتباط با کودک و برای بهره‌برداری فعالیت‌های جنسی واقعی یا مشابه‌سازی یا هر نوع نمایش اندام تناسلی کودک به‌منظور اهداف جنسی می‌باشد (حسینی اکبرنژاد، ۱۳۹۶، ص. ۳۲۹). تعریف مذکور، تعریف موسعی است که شامل موارد غیرتصویری مانند صوت یا متن نیز می‌شود. البته برخی اسناد منطقه‌ای مانند کنوانسیون اروپایی در مورد حمایت از کودکان در مقابل استثمار جنسی و اذیت و آزار جنسی (بند ۲ ماده ۲۰) و پیش‌نویس کنوانسیون آفریقای در مورد چارچوب حقوقی برای امنیت سایبری در آفریقا (ماده ۳)، پورنوگرافی را محدود به موارد تصویری خصوصاً عکس می‌شمارند. البته در چارچوب همین اسناد نیز اخیراً اشاره زیادی به «پورنوگرافی مجازی کودک» می‌شود. با وجود این، تعداد اندکی از دولت‌ها، مصادیق غیرتصویری «پورنوگرافی کودک» را در تعریف آن گنجانده‌اند. در نتیجه این اقدامات، آسیب جدی جسمی، جنسی و روحی متوجه کودکان می‌شود و به‌همین دلیل گزارشگر ویژه ملل متحد، جرم‌انگاری هرگونه مداخله و مشارکت در تولید محصولات پورنوگرافی را اقدامی ضروری شمرده است. در کشورهایی که ممنوعیت عمومی در مورد پورنوگرافی وجود دارد، صرف‌نظر از اینکه افراد مرتبط بالغ یا کودکان باشند، اقدامات مزبور جرم‌انگاری شده و این در حالی است که قانون خاص برای پورنوگرافی کودکان منظور نداشته‌اند و البته بعضی اوقات به‌عنوان یکی از کیفیات مشدده در قوانین ملی، مجازات افراد مرتکب جرایم پورنوگرافی علیه کودکان را افزایش می‌دهد.

در ادبیات تقنینی ایران، اصطلاح «پورنوگرافی» یا «هرزه‌نگاری» به‌کار نرفته است، اما در چند متن قانونی موردحکم قرار گرفته و با عباراتی چون «منافی عفت عمومی»، «جریحه‌دار کردن عفت و اخلاق عمومی»، «مبتذل» یا «مستهجن» به این مفهوم اشاره شده است و البته دو واژه «مبتذل» و «مستهجن»، توسط قانون‌گذار، تأکید و تعریف شده است، اشاره داشتیم (حبیب‌زاده و رحمانیان، ۱۳۹۰، ص. ۳۶). رفتار فیزیکی مقرر در ماده ۱۴ قانون جرایم رایانه‌ای (۱۳۸۸) از چند فعل تشکیل شده است که عبارت است از: «انتشار»، «توزیع»، «معامله کردن»، «تولید»، «ذخیره» و «نگهداری» محتویات مستهجن. از بین این افعال صرف انتشار، توزیع و معامله این محتویات جرم و مشمول این ماده خواهد شد،

ولیکن رفتارهای تولید، ذخیره و نگهداری داده‌های مستهجن در صورتی که به قصد تجارت یا افساد باشد، جرم محسوب می‌شود، در غیراین صورت جرم تلقی نمی‌گردد (عزیزی، ۱۳۹۴، ص ۱۸۷).

رکن روانی از ارکان اصلی جرم به‌شمار می‌رود، در غیراین صورت جرم تلقی نمی‌گردد. گاهی اوقات سوءنیت عام به معنای اراده و آگاهی در مورد رفتار مجرمانه کافی نیست و گاهی قانون‌گذار، تحقق رفتار مجرمانه را منوط به وجود سوءنیت خاص دانسته است. برخی معتقدند که سوءنیت خاص همان قصد نتیجه است، لذا وجود سوءنیت خاص صرفاً در جرایم مقید به نتیجه قابل تصور است، اما واقعیت این است که نمی‌توان به استناد مطلق بودن جرم، وجود سوءنیت خاص را در آن منتفی دانست؛ زیرا این دو مقوله از یکدیگر مجزاً هستند. نتیجه به رکن مادی جرم مربوط می‌شود و سوءنیت خاص بخشی از رکن روانی جرم است. باید توجه داشت که این رفتارها باید در سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی یا حامل داده صورت بگیرد. ملاحظه دیگر مربوط به شرایط و اوضاع و احوال تحقق جرم این است که اولاً، مربوط به انسان باشد؛ و ثانیاً، به‌گونه‌ای باشد که عفت و اخلاق عمومی را جریحه‌دار کند و تحریک‌زا باشد؛ مثلاً نمایش اندام یک نوزاد یا نمایش بیماری اندام تناسلی یک زن و مرد و یا حتی حیوان جرم نیست، چون اصولاً تحریک‌کننده نیست. نکته قابل اهمیت دیگر این است که این ماده، جرم علیه اشخاص موضوع محتوای مستهجن نیست و علیه عفت و اخلاق عمومی می‌باشد. هرزه‌نگاری و جرایم مرتبط با آن در زمره جرایم بدون بزه‌دیده قرار می‌گیرد؛ به این بیان که نمی‌توان شخص خاصی را به عنوان بزه‌دیده جرم معرفی کرد؛ بنابراین بزه‌دیده جرم، تمامیت اخلاقی جامعه است، با این حال قانون‌گذار در برخی موارد بزه‌دیدگان خاصی را به صورت ویژه مورد توجه قرار داده است.

از دیگر قوانین داخلی که جنبه حمایتی از کودک در خصوص هرزه‌نگاری را می‌تواند داشته باشد، قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌نمایند (۱۳۸۶)، می‌باشد. این قانون با حفظ رویکرد ممنوعیت مطلق رفتارهای مشمول هرزه‌نگاری در تمامی حوزه‌های مربوطه، ضمانت اجراهای شدیدتری نیز در نظر گرفته و تعریفی نیز از تولیدات «مستهجن» ارائه نموده که قدری با تعریف مقرر در

قانون جرایم رایانه‌ای (۱۳۸۸)، متفاوت است و البته تفاوت تعریف دو متن قانونی مذکور از مفهوم «مستهجن»، محل تأمل جدی حقوق‌دانان قرار دارد و بنا به نظر برخی تعریف مندرج در قانون مؤخر (قانون جرایم رایانه‌ای)، کاشف از اراده جدید قانون‌گذار است و برای تشخیص تمام موارد هرزه‌نگاری (اعم از رایانه‌ای و غیررایانه‌ای) باید مورد توجه قرار گیرد. در هر دو قانون هیچ افتراقی بین کودک و بزرگسال در نظر گرفته نشده است. حتی در قانون اخیر با استناد به بند الف ماده ۳ و تبصره ۱^۱ ممکن است یک دختر ۱۰ ساله به واسطه شرکت در تولید فیلم مستهجن به عنوان بازیگر نقش اصلی به مجازات مفسد فی الارض محکوم شود.

مطابق ماده ۶۴۰ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات: «هرکس نوشته یا طرح، گراور، نقاشی، تصاویر، مطبوعات، اعلانات، علائم، فیلم، نوار سینما و یا به‌طور کلی هر چیز که عفت و اخلاق عمومی را جریحه‌دار نماید، برای تجارت یا توزیع به نمایش و معرض انظار عمومی گذارد یا بسازد یا برای تجارت و توزیع نگاه دارد، مستوجب حبس از سه ماه تا یک سال و جزای نقدی از یک میلیون و پانصد هزار ریال تا شش میلیون ریال و تا ۷۴ ضربه شلاق یا به یک یا دو مجازات مذکور خواهد بود». بدین ترتیب در این قانون نیز تفاوتی بین کودک و بزرگسال دیده نمی‌شود.

تنها موردی که در حال حاضر چنین تفکیکی را بین کودک و بزرگسال قائل شده است

۱. بند الف ماده ۳ و تبصره ۱ آن مقرر می‌کند: عوامل اصلی تکثیر و توزیع عمده آثار سمعی و بصری مستهجن در مرتبه اول به یک تا سه سال حبس و ضبط تجهیزات مربوطه و یکصد میلیون ریال جریمه نقدی و محرومیت اجتماعی به مدت هفت سال و در صورت تکرار به دو تا پنج سال حبس و ضبط تجهیزات مربوطه و دویست میلیون ریال جزای نقدی و محرومیت اجتماعی به مدت ده سال محکوم می‌شوند. چنانچه عوامل فوق‌الذکر یا افراد زیر از مصادیق مفسد فی الارض شناخته شوند، به مجازات آن محکوم می‌گردند:

(۱) تولیدکنندگان آثار مستهجن با عنف و اکراه؛

(۲) تولیدکنندگان آثار مستهجن برای سوءاستفاده جنسی از دیگران؛

(۳) عوامل اصلی در تولید آثار مستهجن.

تبصره ۱؛ عوامل اصلی تولید آثار سمعی و بصری عبارت هستند از: تهیه‌کننده (سرمایه‌گذار)، کارگردان، فیلمبردار، بازیگران نقش‌های اصلی.

ماده ۱۰ لایحه حمایت از کودک و نوجوان اصلاحی ۱۳۹۶ می‌باشد. بندهای ۵، ۷ و ۸ مربوط به سوءاستفاده جنسی و هرزه‌نگاری از کودک، به شرح زیر می‌باشند:

۵- بهره‌کشی جنسی از طفل و نوجوان از طریق عرضه، در اختیار گرفتن، وادار یا اجیر نمودن برای هرزه‌نگاری یا سوءاستفاده جنسی به مجازات حبس درجه پنج؛

۷- استفاده از طفل و نوجوان برای تهیه، تولید، توزیع، تکثیر، نمایش، فروش و نگهداری آثار سمعی و بصری مستهجن یا مبتذل، حسب مورد به میانگین حداقل و حداکثر تا حداکثر مجازات مقرر در قانون مربوط؛

۸- واردات، صادرات، حمل، تکثیر، انتشار، عرضه، معامله یا بارگذاری محتوا یا اثر مستهجن یا مبتذل که در آنها از اطفال و نوجوانان بهره‌گیری شده و یا حمل و نگهداری آنها به یکی از مجازات‌های درجه شش.

اما باز هم به نظر می‌رسد با توجه به اهمیت موضوع می‌توانست مجازات شدیدتری را در نظر بگیرد.

نتیجه‌گیری

برای مقابله با استثمار جنسی کودکان با کاربرد فناوری‌های مدرن، اولین گام ضروری تصویب قوانین و مقررات مقتضی است. به این ترتیب دولت‌ها باید تعهدات خود در چارچوب اسناد بین‌المللی خصوصاً پروتکل اختیاری کنوانسیون حقوق کودک در مورد فروش، فحشا و پورنوگرافی کودک را در قوانین داخلی خود گنجانده و موارد نقض را جرم‌انگاری نمایند. به این ترتیب که دولت‌ها باید پورنوگرافی کودک را چه به صورت تصویری و چه غیرتصویری و چه از طرق پیشنهاد، تسهیل و تمهید و ترغیب جرم‌انگاری نمایند. با وجود این، متأسفانه همچنان شکاف قابل تأملی در قوانین داخلی کشورها با اشکال جدید اذیت و آزار و استثمار جنسی برخط کودکان وجود دارد و باید دولت‌ها اهتمام جدی داشته باشند تا جایی که اقدام افراد در بارگیری و بارگذاری موارد اذیت و آزار یا در دسترس قرار دادن موارد مذکور نیز جرم‌انگاری و قابلیت تعقیب و پیگرد قانونی باشد. البته بدیهی است که انطباق قوانین داخلی با اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای

در زمینه تغییر و تحول نظام‌های حقوقی متناسب با فضای مجازی و کاربرد حمایت کیفری با رویکرد مجازات مجرمان راهکار قطعی و انحصاری برای جلوگیری از جرم نمی‌باشد و اهمیت آموزش و ارتقای آگاهی در سطح عموم جامعه انکارناپذیر است، اما فقدان قوانین کیفری حمایتی و پاسخ کیفری مناسب دیگر، به نفع سوءاستفاده‌گران و مجرمان است و بحث بازدارندگی از جرم را به طور کل منتفی می‌کند، با توجه به این پژوهش، در قوانین جمهوری اسلامی ایران، نکته قابل تأمل آن است که در نظام حقوقی ما قوانین جزایی متناسب برای پیشگیری از تمام مصادیق سوءاستفاده از کودکان در فضای مجازی وجود ندارد، هرچند که در لایحه حمایت از کودک و نوجوان تا حدودی به آن پرداخته شده است و در خصوص تفکیک دقیق موضوعات و مشخص کردن مجازات نسبت به هر عمل بر مبنای اهمیت جرم، ضعف قانونی در حمایت از بزه‌دیدگی کودک در فضای مجازی تا حدود زیادی مشهود است. لذا وظیفه نهادهای قانونی و نظارتی است تا با شناخت ابعاد و لایه‌های مختلف آسیب‌دیدگی و نیز تعاریف بین‌المللی و تجارب دیگر نظام‌های حقوقی، به جرایم جنسی علیه کودکان ورود کنند و با جرم‌انگاری ابعاد مختلف این پدیده، مشروعیت و ضرورت هزینه‌های اقدام علیه کودکان و حفاظت از آنها را در قوانین تبیین کنند و با روشنگری برای خانواده‌ها و نیز گروه‌های حمایتی از کودکان، زمینه پیشگیری از این جرایم را فراهم کنند.

منابع

منابع فارسی

- الهی منش، محمدرضا و سدره نشین، ابوالفضل (۱۳۹۱)، *محشای قانون جرایم رایانه‌ای*، تهران: انتشارات مجد.
- تقوی، نعمت‌الله (۱۳۹۰)، *جامعه‌شناسی خانواده*، تهران: انتشارات نور.
- تقی‌پور، علیرضا و زرینه، مرتضی (۱۳۸۸)، پاسخ کیفری در قبال هرزه‌نگاری سایبری در اسناد بین‌المللی و قانون جرایم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۹۹.
- جلالی فراهانی، امیرحسین (۱۳۸۳)، پیشگیری از جرایم رایانه‌ای، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۴۷.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر و رحمانیان، حامد (۱۳۹۳)، هرزه‌نگاری در حقوق کیفری ایران، *مجله حقوقی دادگستری*، شماره ۷۶.
- حسن‌بیگی، ابراهیم (۱۳۸۴)، *حقوق و امنیت در فضای سایبر*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- حسینی اکبرنژاد، هاله و حسینی اکبرنژاد، حوریه (۱۳۹۶)، *حقوق کودک: قوانین داخلی، آموزه‌های اسلامی و اسناد بین‌المللی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی.
- زینالی، امیرحمزه (۱۳۸۷)، ارزیابی گستره مداخلات قانونگذار کیفری ایران در حوزه آسیب‌ها و انحراف‌های اجتماعی، *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال نهم، شماره ۵۷.
- شمس ناتری، محمدابراهیم؛ ابوالمعالی، مجید و علیزاده، زهراسادات (۱۳۹۰)، ویژگی‌های جرم‌انگاری در پرتو اسناد و موازین حقوق بشر، *فصلنامه راهبر، شماره ۲۰*، شماره ۵۸.
- عزیزی، امیرمهدی (۱۳۹۴)، *حقوق کیفری جرایم رایانه‌ای*، تهران: انتشارات مجد.
- فضلی، مهدی (۱۳۸۹)، *مسئولیت کیفری در فضای سایبر*، تهران: انتشارات خرسندی.
- کردعلیوند، روح‌الدین و میرزائی، محمد (۱۳۹۷)، *گونه‌شناسی جرایم سایبری با نگاهی به*

قانون جرایم رایانه‌ای و آمار پلیس فتا»، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۱۰۲، صص. ۲۰۷-۱۹۱.

گلدوزیان، ایرج (۱۳۸۶)، *بایسته‌های حقوق جزای عمومی*، تهران: نشر میزان.
نوبهار، رحیم (۱۳۸۷)، *حمایت حقوق کیفری از حوزه‌های عمومی و خصوصی*، تهران: انتشارات جنگل.

یزدانی زنور، هرمز (۱۳۸۸)، *حریم خصوصی در فضای سایبر، مجموعه مقالات حقوق فناوری اطلاعات و ارتباطات*، بی‌جا: بی‌نا.

منابع انگلیسی

- Bird, Amanda (2014), *Children's Rights in the Digital Age*, Sydney: Young and Well Cooperative Research Centre.
- Jasmontaite, Lina and Hert, Paul (2015), "The EU, Children under 13 Years, and Parental Consent: A Human Rights Analysis of a New, Age-Based Bright-Line for the Protection of Children on the Internet," *International Data Privacy Law* 5(1): 20.
- Mishna, Faye and et.al. (2009), "Real-World Dangers in an Online Reality: A Qualitative Study Examining Online Relationships and Cyber Abuse," *Social Work Research* 33(2) (2009): 107-118.
- The International Telecommunication Union (ITU) (2017), *Regional Review of National Activities on Child Online Protection in Europe*, Geneva, 9-11.
- Wells, Melissa and et.al. (2009), "Peer Harassment among Youths with Different Disabilities: Impact of Harassment Online, in Person, and in Mixed Online and In-Person Incidents," *Children & Schools* 41(1).